

נומריקו

מסע ביבליוגרפי - גליון כה / חג השבועות תשע"ד

שירי סימנים לפרשיות התורה וספרי הנ"ך / שירה דידקטית בתימן

אמר רב חסדא: אין התורה נקנית אלא בסימנים... (עירובין נד, ב)
בני יהודה דדייקי לישנא, ומתנחי להו סימני, נתקיימה תורתן בידן. בני גליל
דלא דייק לישנא ולא מתנחי להו סימנא, לא נתקיימה תורתן בידם (עירובין
נג, א)
היו נותנין בהן סימן זו אחר זו, ומתוך כך שהיו מדקדקים בלשון - יודעין להניח
סימנין נאין, ואינן משתכחין מהן (רש"י שם)

במהלך הדורות נהגו חכמים ומשוררים לכתוב "שירים דידקטיים" - שירים ופיוטים לימודיים, ששמשו כאמצעי דידקטי וחינוכי להעברת וקליטת חומר לימודי, או כעזר וסיוע לזכירתו. בשירים מסוג זה נעשית הצורה השירית משנית בחשיבותה וכפופה לתוכן הלימודי. עובדה זו גרמה לכך שלעיתים באו אילוצי התוכן ופגעו ביופי השיר, ואף אם נשקלו השירים בחרוז ובמשקל ונכתבו על פי כל כללי השירה, נפגמה רוח השיר החופשית המיוסדת על אדני הדמיון והרגש. בכל זאת, יש טעם מיוחד בתורה זו הלבושה במחלצות של שירה, כמאמר דוד המלך 'זמירות היו לי חוקיך'.

שירים דידקטיים ידועים כבר מתקופות מוקדמות מאד¹. מפורסמים מאד פיוטי ה"אזהרות" - המונים את כל תר"ג המצוות ואשר נוהגים לקוראם בחג השבועות, שנכתבו ע"י קדמונים כדוגמת רבי סעדיה גאון, רבי שלמה אבן גבירול ורבי יצחק ב"ר ראובן אלברצלוני. שירים רבים נכתבו על הדקדוק העברי, על הלכות שונות (רב האי גאון כתב שירים על דיני ממונות ודיני שבועות, רבי יהודה הלוי על הלכות תפילין והלכות פסח; שירים רבים נכתבו על הלכות שחיטה - כדי להקל על השוחטים לזכרם בעל פה), וכך גם שירים על חכמת הקבלה ועוד.

השירה הדידקטית כוללת גם "שירי סימנים". שירים אלה אינם אוספים תוכן לימודי מוגדר, מטרתם על פי רוב היא לסייע בזכירה ועל כן הם כתובים בקיצור. השירים דומים לסימני הזכירה שמופיעים בתלמוד, שבהם קובצו מילים לרצף חסר משמעות אמיתית עם זאת, לעתים בכשרונם של המחבר מקבל הצירוף צורה מלאכותית של שיר, ובחלק מהמקרים ניתן למצוא בו אפילו מלאכת אמנות ויופי.

להלן פרק (בגרסה ראשונית) מתוך עבודה גדולה ומקיפה על שירי סימנים מכל הדורות, שאני עמל עליה לאחרונה ותקוותי שתצא בעז"ה לאור בקרוב.

¹ את ראשיתם ניתן לראות כבר בתלמוד. לדוגמה, סימני ה"קריאות" בחג הפסח, במסכת מגילה, לא, א: "אמר אביי והאידינא נהוג עלמא למיקרי: מִשְׁךְ תוֹרָא / קֹדֶשׁ בְּכֶסֶף / פָּסֵל בְּמִדְבָּרָא / שְׁלַח בִּיכְרָא".

'הראשון הנוח לך' - שיר-סימנים נפוץ במיוחד

שיר הסימנים שבו אעסוק בהזדמנות זו יוצא מן הכלל בתפוצתו הרחבה.² כבר בשלב מוקדם עלה על מזבח הדפוס ומשום כך זכה להתפרסם, ואף התקבל כתפילה בקרב יהודי תימן, כפי שנספר להלן.

לראשונה נדפס השיר במהדורת חומש שהדפיס טוביה פואה³ בסבינויטה, בשנים שי"ז-שי"ח (1557-1558). לאחר מכן חזר ונדפס מספר פעמים.⁵

להלן נוסח השיר, כפי שמופיע ברוב המקורות.⁶ כפי שניתן להיווכח, כל מילה ממילות השיר רומזת לשמה של אחת מפרשיות התורה.⁷

סימן לראשי פרשיות התורה - בלשון תפילת ישראל אל ה'

הראשון, הנוח לך שִׁירָאו חַיִּי מְצַחֵק; יֵצֵא ויִשְׁלַחנִי ויָשֵׁב; הַקֵּץ הַגֶּשֶׁם וְנַחֲיָה
וּבְשִׁמּוֹתֶיךָ, הָרָאָה וְבָא, לְשַׁלַּח יְתָרוֹ, בְּמִשְׁפָּטֶיךָ הָרָמִים, וְאַתָּה תִּשָּׂא קָהֵל פְּקוּדֶיךָ
וְקָרָא צוֹ כְּיוֹם, לְזָרַע תּוֹרָתְךָ; אַחֲרֶיךָ יִתְקַדְּשׁוּ וְהָאֱמִירִם בְּהַר חֲקִיד
מִדְּבָרְנוּ נִשּׂוּא וְהַעֲלִיתֵנוּ; וְשַׁלַּח קָרַח פָּרָה בְּלִקְתָּנוּ; פֶּן חֵס, מִטּוֹתֵינוּ תִּסְיַע
הַדְּבָרִים, אֶתְחַנֵּן, עֲקֵב רְאִיתִי שְׁפָטֵינוּ; וְתִצָּא תְּבוּאָה נְצִיבֵנוּ,⁸ וְהֶאֱזִינֵנוּ בְּרַכָּה

2. הראשון: 'בראשית'. הנוח: 'נח'. לך: 'לך לך'. שִׁירָאו: 'וירא'. חַיִּי: 'חיי שרה'. מְצַחֵק: 'יצחק. יצא: 'ויצא'. ויִשְׁלַחנִי: 'וישלח'. ויָשֵׁב: 'וישב'. הַקֵּץ: 'מקץ'. הַגֶּשֶׁם: 'וגש'. וְנַחֲיָה: 'ויחיל'. 3. וּבְשִׁמּוֹתֶיךָ: 'שמות'. הָרָאָה: 'וראה'. וְבָא: 'בא'. לְשַׁלַּח: 'בשלח'. יְתָרוֹ: 'יתרו'. בְּמִשְׁפָּטֶיךָ: 'משפטים'. הָרָמִים: 'תרומה'. וְאַתָּה: 'ואתה'. תִּשָּׂא: 'כי תשא'. קָהֵל: 'ויקהל'. פְּקוּדֶיךָ: 'פקודי'. 4. וְקָרָא: 'ויקרא'. צוֹ: 'צו'. כְּיוֹם: 'ויהי ביום השמיני'. לְזָרַע: 'תזריע'. תּוֹרָתְךָ: 'זאת תהיה תורת המצורע'. אַחֲרֶיךָ: 'אחרי מות'. יִתְקַדְּשׁוּ: 'קדושים'. וְהָאֱמִירִם: 'אמור'. בְּהַר: 'בהר'. חֲקִיד: 'בחוקותי'. 5. מִדְּבָרְנוּ: 'במדבר'. נִשּׂוּא: 'נשא'. וְהַעֲלִיתֵנוּ: 'בהעלותך'. וְשַׁלַּח: 'שלח'. קָרַח: 'קרח'. פָּרָה: 'רמז לפרשת חקת' שבראשיתה פרשת פרה אדומה. בְּלִקְתָּנוּ: 'בלק'. פֶּן חֵס: 'פינחס'. מִטּוֹתֵינוּ: 'מטות'. תִּסְיַע: 'מסעי'. 6. הַדְּבָרִים: 'דברים'. אֶתְחַנֵּן: 'ואתחנן'. עֲקֵב: 'עקב'. רְאִיתִי: 'ראה'. שְׁפָטֵינוּ: 'שופטים'. וְתִצָּא: 'כי תצא'. תְּבוּאָה: 'כי תבוא'. נְצִיבֵנוּ: 'נצבים'. וְהֶאֱזִינֵנוּ: 'האזינו'. בְּרַכָּה: 'וזאת הברכה'.

² רוב שירי הסימנים שמצאתי נותרו בכתב-יד או במהדורות דפוס נדירות ונשכחו מלב.

³ טוביה פואה (Foa) היה הראשון למשפחת המדפיסים בני פואה. הקים את דפוסו בסבינוטה (Sabbioneta, איטליה) בשנת שי"א (1551). ראה: אברהם יערי, המדפיסים בני פואה, בתוך: 'מחקרי ספר - פרקים בתולדות הספר העברי', מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ח, עמ' 345 ואילך.

⁴ השיר מופיע בסוף ספר דברים, דף שלא.

⁵ הופעות השיר בדפוס אחרי מהדורת סבינויטה, הידועות לי, הן במהדורות החומש הבאות: ונציה של"ד; ונציה ש"ן; המבורג תכ"ג-תכ"ד; מנטובה תקמ"ה; המבורג תקמ"ז; מנטובה תקמ"ז.

⁶ שינויי נוסח בולטים יצוינו בהמשך.

⁷ הניקוד מופיע ברוב המקורות באופן בסיסי, השלמת הניקוד ממני. כך גם בשאר השירים שלהלן.

⁸ ברוב המקורות לא מופיעה מילה הרומזת לפרשת 'וילך', שכן למעשה 'נצבים' ו'וילך' הן פרשה אחת, המחולקת לשתיים כשמתעורר הצורך בכך (ראה: רחמים שר שלום, 'פרשת השבוע - מנהגים שונים למנהג אחיד', שנה בשנה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 301 ואילך). אך בשער חומש המבורג תקמ"ז נוספה המילה 'להוליכנו' הרומזת לפרשת 'וילך' (וראה להלן על שינויים נוספים במהדורה זו). כמו כן, בנוסח שהובא בספר 'אלף גי', סדר א"ב על טהרת הקודש לתינוקות של בית רבן המתחילים, עפ"י מסורת ק"ק תימן, בהוצאת 'מכון אור השמש' שע"י אגודת 'יד הרש"ש', בני ברק תשנ"ז, עמ' קח-קט (להלן: 'אלף ב'), נוספה המילה 'להוליכנו' כרמז לפרשת 'וילך', אך נראה כי מדובר בתוספת מאוחרת.

מחבר השיר

בכל מהדורות הדפוס שבהן מופיע השיר, וכך גם ברוב כתבי-היד, לא נזכר שם המחבר, אך בכתב-היד הקדום ביותר שבו מופיע השיר, כת"י ברלין - ספרית המדינה⁹, מצאתי את שמו. בדף האחרון של כתב-היד מופיעים רישומים ו"נסיונות קולמוס" של הסופר, וביניהם גם העתקת שיר זה בתוספת כותרת המייחסת את השיר למחברו: "תפלה על סדר שם פרשיות שחבר כמ"ר משה לטיף יצ"ו בן מהר"ר יצחק לטיף זצ"ל מירושלים".

רבי משה לטיף, תלמיד חכם ודרשן שהתגורר בירושלים במאה ה'10¹⁰, ממנה יצא לערי איטליה ושם נשא את דרשותיו¹¹. כתב-יד ברלין נכתב עוד בחיי רבי משה לטיף, הנזכר בכותרת הנ"ל בברכת החיים (יצ"ו), שכן הועתק באיטליה (טרין Trino), בסביבות שנת ר"ל (1470)¹².

נוסח מוקדם בכתב-היד

מעניין לציין כי בכת"י ברלין הנ"ל כתב הסופר בתחילה נוסח שונה במעט, לאחר מכן מחק חלק מהמילים, ותיקן כפי הנוסח שבידינו. אינני יודע מה משמעות הדבר. להלן הנוסח כפי שמופיע שם לפני המחיקה (השינויים הודגשו על ידי):

הראשון הנח לך שיראו חיי מצחק יצא וישלחנו וישב קצץ הגש ונחיה
ובשמותיך הראה ובה לשלח יתרו במשפטין הרמים לו צוית לישא קהל פקודיך
וקרא צו כיום להזריע צרעה למאחרי קדש אמריך בהר חקות¹³
מדברינו נשוא והעליטנו ושלח קרח פרה בלקתנו פן חס מטותינו תסיע
הדברים אתחנן עקב ראית שפטינו ותצא תבוא נציבנו והאזיננו ברכה

⁹ מספרו: Or. Qu. 647. סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: F1772 (להלן במאמר: כתב-יד ברלין). מכיל מספר חיבורים בענייני דקדוק. השיר מופיע בעמ' 233.

¹⁰ אודותיו ראה: ש. ח. קוק, 'עיונים ומחקרים', ספר שני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 143-145. בכת"י מוסקבה - גינצבורג 521 (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: F 18338), מופיע אישור קנייה בכתב-ידו וחתימתו של רבי משה לטיף איש ירושלים מ"יום ד' ל"ד במספר העמר שנת רמ"ו" (1486). שני מכתבים ממנו נדפסו בסוף ספר 'רב פעלים' לרבי יצחק אבן לטיף, לבוב תרמ"ה, עמ' כז/2-1. הוצאה זו היא מהדורה ראשונה מתוך כתב-יד של החיבור, מאת המקובל רבי יצחק אבן לטיף שפעל בספרד במאה ה'12 (נפטר בשנת ה' נ' 1290). המו"ל שמואל שענבלום סיפח לספר את מכתביו של משה לטיף מירושלים בסברו בטעות שהוא בנו של רבי יצחק אבן לטיף (וכך כתב בהבלטה בשער), אך ראה אצל קוק, שם, כי ייחוס זה אינו נכון וכי אין קשר בין משפחת רבי משה לטיף, שעלתה מאיטליה לירושלים, לבין המקובל רבי יצחק אבן לטיף מספרד.

¹¹ רבי עזריה מן האדומים כותב בספרו ('מאור עינים', מנטובה של"ד, אמרי בינה, פרק לה, דף קט, א): "גם הר"ר משה לטיף איש ירושלים בדרשות אשר נתן עליהם קולו במקהלות ואחרי כן כתבם באצבעו כפי מה שראיתי ואנשי אמת היו עמי ראו בספרי הר"ר יהוסף חזק יצ"ו...", ובהמשך כתב (שם, עמוד ב): "ועל אשמת היותו נועז לחלוק בזה על ס"ע [=סדר עולם] התנצל בכמה פנים ועל כלם כי המשפט לאלדים הוא ככל הנמצא לו בשני מקומות מדרשותיו הנזכרות ואני והחכם [יהוסף] חזק שזכרתי ערבים בדבר כי כמוני כמוהו יכולני עודני חי להראות כי זהו דעתו של הלטיף הנז' לכל אשר ידרשני על ככה". יש לציין כי במהדורת בן יעקב שיצאה בוויילנא תרכ"ג-תרכ"ו, נוספו הערות "מאת הרב המחבר ואיזה גדולים שאחריו שהיו עד כה בכ"י בגליון ס' מאור עינים אשר ביד ראש חוקרי זמננו הרב החכם ד"ר צונץ נ"י מברלין" (הנוסח בשערי שני החלקים). בפרק הנ"ל מופיעה הגהה שבה מובאים דברי רבי משה לטיף בלשונו ("לנחת רוח הקורא לא אחשך פי מהגיד את דברי החכם לטיף ז"ל ככתבם...").

¹² אחד החיבורים שם (מחברת הערוך לרבי שלמה אבן פרחון, עמ' 212), מסתיים בקולופון הסופר: "חזק ונתחזק הסופר ... לי כתבתיו והית' השלמתו ליל ה' .. כ"ט לירח תמוז שנת ר"ל לפרט האלף הששי פה טרין, נאם הצעיר ... ישעיה בר' יעקב אלוף יצ"ו" [ממסראן]. ונראה כי גם שאר החיבורים בכתה"י הועתקו קרוב לזמן זה.

¹³ הניקוד במקור.

חמשה חומשי תורה

תקון סופרים

עלינו להעמיד שתי תולדות גדולות לאלהינו יתברך ויתעלה • על אשר נמלטנו צרהמון וברוב חסדו ויחי לנו למושיע להוציא לאור מחשבותינו • וגמר בעדינו לתת ביד אחינו בית ישראל חומש נאה ומהדר • עם חרגום אוקלום • ועם פירש רש"י ודבק טוב על סדר תקון סופרים • ועם חמש מגלות וההפטרות • חשובים מכל סוג וחלילה • ומנוקים מכל שגיאה וטעות • כי שמונו מגמת פנינו להקים עליו שבעה רואים בקיאים ומיושבים לעיין בעיניא פקוחא על כל טפה וטפה זו מה תהא עליה • כדי לשומרו תהלה בדרך • כי הן אמת רבים עמה חומשים הנדפסים מהדש הנפלאים בידנו • אינן החומשים האלה שלימים אינם אמת • ובכמה מקומות נעו מדרך הדקדוק והמסרה • והיה להם לזרה • כי המה הלכו בעקבות המדפיסים הראשונים אשר לא שתו לבם לסקל הסקילה • ולהרים מכשול מדרך בני עשינו • ועשו איש איש כל היותר בעיניו • לא כן אצלנו עושים פה היום • כי באלו אל הבית לעשות מלאכתנו מלאכת ה' בלמונה • וגם ראינו לייפותו בנייר חדש ובדיו שחור ובאותיות כלות • הגנוי ההפטרות מכל סדר וסדר עדר עדר לבדו • והחמש מגלות בסדר הראוי לכל אחד ואחד • למען יוכל כל איש לכרוך כל סדר בפני עצמו • וכאשר היה השם בעזרתנו להוציא החומש הלוה כמביתו ונכללנו • כן יהא בעזרתנו להוציא שארי ספרים לאור בכמה מיני הידור • ויופי וקדור •

סימן לסדר ראשי פרשיות המורה • כלשון תפלת ישראל אל ה' אל גדול ונורא :

הראשון • הניח לה ש'ראו חיי מצחק' יצא וישלחנו וישב' הקץ הגש ונתתה :
בשמותיה • הראה ונא • לשלח ויתרו במשפטיו הרמים • ואתה תשא קהל פקודיה :
קריא • וצו פיוס לזרע תורתך • אתרדך ותקדשו • ונאמרים בזה תקדי :
מדרבננו • נשא והעלנו • שלח וקרח פרה בלקתנו • פן חס משותינו תסיע :
הדברים • אתחנן • עקב ראית שפטינו • תצא ותבא להציבנו להוליכנו ולהאזיננו ברכה :

נרפס

בהמבורג

וכל העם רואים את הקולות

לפ"ק

בשנת

נרפס המשותפים כהר"ר אליעזר ליוזר סופר שטט ונאמן הקהלה • וכהר"ר נתן בר"מ מאיי :

השיר בשער חומש המבורג תקמ"ז - מופיע עם מספר שינויים מהנוסח הרגיל

השיר וגלגוליו ביהדות תימן

כאמור, התפרסם השיר ונפוץ על פני תבל באמצעות הדפוס, אך מעניין ביותר הוא גלגולו של השיר הזה לתימן הרחוקה, והמקום המכובד שקיבל במסורת יהודיה כשיר ריטואלי. כבר מראשיתו נכתב השיר כ"תפילה", וכך מכונה בכל המקורות שבהם מופיע: "תפלה על סדר שם הפרשיות"¹⁴ או "תפילת ישראל אל ה'"¹⁵, ואכן בקהילות תימן נהגו בו הלכה למעשה כתפילה¹⁶. למעלה מכך, השיר השתלב בתימן במסורת הפסוקים והשירים שהיו נוהגים לומר ה"תינוקות" אצל המלמד ב"חדר", כפי שנראה להלן.

תחילה נציג פירוש לתפילה שבשיר זה¹⁷:

הראשון - הקב"ה - שנקרא ראשון¹⁸; **הנוח לך שיראו חיי מצחק** - האם נוח לך שתמשך מלכות ישמעאל שנקרא (בראשית כא, ט) 'מצחק'¹⁹; **יצא וישלחנו וישב** - יצא מארצו ובא אלינו, וישלחנו מארצנו וישב בה תחתינו²⁰; **הקץ הגש ונחיה** - לכן קרב את הקץ ונחיה.

ובשמותיך, הראה ובא - ובכח שמותיך התגלה לפנינו; **לשלח יתרו במשפטך הרמים** - לשלח את יתרת שארית ישראל מבין העמים על ידי משפטך הגדולים שתעשה במשעבדיהם²⁰; **ואתה תשא קהל פקודיך** - ואתה תשא את עמך²¹ לארץ ישראל.

וקרא צו כיום לזרע תורתך - קרא היום ושלח את הנביאים המצוים לזרע שומרי תורתך²²; **אחריו יתקדשו והאמירם בהר חקיק** - אחריו ילכו, ובחר בהם²³ על ידי שמירת חוקיך.

מדברנו נשוא והעליטנו - אנא נשאינו משפלותינו (המשולה למדבר) והעלינו לארץ ישראל²⁴; **ושלח קרח** - הרחק מאתנו מחלוקת וריב כמחלוקתו של קרח. **פרה בלקתנו** - עון העגל (בן הפרה) גרם שמבולקים²⁵ אנו בגויים²⁶; **פן חס, מטותינו תסיע** - אנא רחם עלינו שלא יאבדו בני ישראל (מטותינו) מן העולם²⁷.

הדברים אתחנן - אתחנן אליך בדברים אלה; **עקב ראית שפטינו** - כי תחת אשר ראית שפטינו ויסורינו; **ותצא תבוא נציבנו** - תתגלה ותביא את משיחנו שהוא נשיאנו ונציבנו²⁸; **והאזיננו ברכה** - והשמיענו אז ברכה וחיים ושלוש.

¹⁴ כת"י ברלין שם.

¹⁵ כך במהדורות חומש סביוניטה ובמהדורות אחרות.

¹⁶ הרב יוסף קאפח, 'כתבים', חלק ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 76, הערה 200, מציין כי זו "תפלה ידועה בתימן"; וכך כתב גם בהקדמה לספר 'כתר תורה' - תאג', ירושלים תשכ"ח, שם הובאו 'תפילות על למוד התורה': "תפלה נהוגה בפי יהודי תימן מימי קדם אשר אותיותיה נושאות את סדר פרשיות התורה".

¹⁷ הפירוש מבוסס ברובו על פירוש הרב קאפח (בהקדמה ל'כתר תורה' - תאג', שם), בתוספת ניסוח ושינויים משלי. בספר 'אלף בי' (לעיל הערה 8), הובא ג"כ פירוש דומה, אך עם שינויים שאצין להלן.

¹⁸ 'אני ה' ראשון' (ישעיה מא, ד).

¹⁹ וב'אלף בי' מפרש: "יצא מהארץ ושילחו אברהם אבינו וישב...".

²⁰ וב'אלף בי' שם: לשלח יתרו - יתרם אשר נשארו מהם [מבני ישמעאל].

²¹ פקודיך - מנין, שמרוב חובתם מונה אותם כל שעה ('אלף בי' שם).

²² ב'אלף בי' - קרא היום לזרע תורתך שאחריו יתקדשו - וכדברי כנסת ישראל לקונה "משכני אחריו נרוצה".

²³ ב'אלף בי': **והאמירם** - קָנָם, מלשון 'וה' האמירך היום' (דברים כו, יח), בהר חוקיך - ע"י המצוות שנתנו בהר סיני.

²⁴ וב'אלף בי': **מדברינו** - את אשר דברנו לפניך, **נשא** - אליך.

²⁵ מלשון 'הִנֵּה ה' בּוֹקֵק הָאָרֶץ, וּבּוֹקֵקָה' (ישעיה כד, א), 'ובלוקה - מחריבה' (רש"י שם); וכן 'בּוֹקֵקָה וּמְבּוֹקָה, וּמְבּוֹקָה' (נחום ב, יא), 'מבולקה - ענין כריתה' (מצודת ציון, שם).

²⁶ באלף בי: שלח קרח פרה בלקתנו - סלק את המחלוקת המתרבה (פרה ורבה) ומשחיתה אותנו.

²⁷ ב'אלף בי' גורס: **פנחס** מטותינו תסיע, ומבאר: **פנחס** - זה אליהו... יתקע בשופר גדול ומטותינו - שבטנו, **תסיע** - להר הקודש ירושלים.

²⁸ ובאלף בי גרס: ותצא ותביא נציבנו והוליכנו, ומבאר: **ותצא** - להלחם בגויים, **ותביא נציבנו** - מנהיגנו, **והוליכנו** - קוממיות לארצנו.

ממנהגי החינוך היהודי בתימן היה שהילדים היו פותחים וחותמים את לימודם בפסוקי תפילה ובקשה מיוחדים. זכר למנהג זה נותר בכתב-יד רבים מתימן, בדרך כלל בתחילת ספרי "כתר תורה" (תאג'), שם נכתבו סדרי הפסוקים והאמירות שנהגו לומר לפני ואחרי הלימוד²⁹. כניסת הילד ללימוד הקריאה בתימן החלה ראשית כל בשינון אינטנסיבי של האותיות וצירופיהן השונים (כגון א"ת ב"ש, אי"ק בכ"ר וכו'), שינון טעמי המקרא, ועוד³⁰. כמו כן, נהגה תפילה ידועה בתימן, המתחילה "אל לבי פתח" המסודרת לפי אל"ף-ב"ת וכל שורה בה מורכבת מהאות במילואה³¹. והנה, גם שיר הסימנים "הראשון הנוח לך" של רבי משה לטיף, התקבל כחלק מן האמירות ששינונו התלמידים בתימן³².

סימני הפרשיות בארמית

בין הקטעים ששינונו התלמידים היה גם סימן-זכירה לפרשיות בארמית, כיאה לבני תימן המורגלים ובקיאם בתרגום. קטע זה מופיע בכת"י ירושלים - הספריה הלאומית³³ ובכת"י אחר מספריה פרטית שהיה לנגד עיני.

קדמאה נח אזל דאתגלי לחיי יצחק נפק ושלח ויתב מסוף דקרב וחייא
ואלין דאתגלי לפרעה כד שלח יתרו דינא אפריש ואת ארי תכנוש מנינא
וקרא ופקד ביומא דעדיאת דא בהר דקדיש אימר בטורא דקיימא
במדברא קביל ואדליק שלח קורח גזירת בלק פינחס ריש מטלניא
אלין צלותיא חלף חזי דינא ארי עלנא וקמנא אציתנא ואתברכו מברכיא

1. קדמאה: 'בראשית'. אזל: 'לך לך'. דאתגלי: 'וירא'. לחיי: 'חיי שרה'. יצחק: 'תולדות' (ואלה תולדות יצחק). נפק: 'ויצא'. ושלח: 'וישלח'. ויתב: 'וישב'. מסוף: 'מקץ'. דקרב: 'ויגש'. וחייא: 'ויחיי'. 2. ואלין: 'שמות' (ואלה שמות). דאתגלי: 'וארא'. לפרעה כד שלח: 'בשלח' (ויהי בשלח פרעה). דנינא: 'משפטים'. אפריש: 'תרומה'. ואת: 'תצוה' (ואתה תצוה). ארי: 'כי תשא' (תרגום 'כי' = 'ארי'). תכנוש: 'ויקהל'. מנינא: 'פקודי'. 3. וקרא: 'ויקרא'. ופקד: 'צו'. ביומא: 'שמיני' (ויהי ביום השמיני). דעדיאת: 'תזריע' (ע"פ התרגום: 'אשה כי תזריע' = 'אתתא ארי תעדי'). דא: 'מצורע' (זאת תורת המצורע' = דא תהי אורייתא דסגירא). בתר: 'אחרי מות' (אחרי' בארמית = בתר). דקדיש: 'קדושים'. אימר: 'אמור'. בטורא: 'בהר'. דקיימא: 'בחוקות' (אם בחוקותי תלכו' = אם בקימי תהכו'). 4. במדברא: 'במדבר'. קביל: 'נשא' (נשא את ראש = 'קבל ית חשבון'). ואדליק: 'בהעלותך' (בהעלותך את הנרות' = 'באדלקותך יתר בוצינא'). שלח: 'שלח'. קורח: 'קורח'. גזירת: 'חוקת' (זאת חקת התורה' = דא גזרת אורייתא) בלק: 'בלק'. פינחס: 'פנחס'. ריש: 'מטות' (ראשי המטות' = 'רישי שבטיא'). מטלניא: 'מסעי' (אלה מסעי' = 'אלין מטלניא'). 5. אלין: 'דברים' (אלה הדברים' = 'אלין פתגמיא') צלותיא: 'ואתחנן' (ואתחנן אל ה' = 'וצליתי קדם ה'). חלף: 'עקב' (והיה עקב תשמעון' = 'ויהי חלף די תקבלון'). חזי: 'ראה'. דנינא: 'שופטים'. ארי: 'כי תצא' (תרגום 'כי' = 'ארי'). עלנא: 'כי תבוא' (והיה כי תבוא' = 'ויהי ארי תעול'). וקמנא: 'נצבים' (אתם נצבים' = אתון 'קימין'). אציתנא: 'האזינו'. ואתברכו מברכיא: 'וזאת הברכה'.

²⁹ ראה גם: הרב יוסף קאפח, 'דברי פתיחה וחתימה הנאמרים לפני הלימוד ולאחריו', הליכות תימן, ירושלים תשס"ב, עמ' 86-88. יהודה רצהבי, 'תפילת פתיחה ללימוד התורה ב'חדר', במעגלות תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 110 ואילך.

³⁰ ראה על כך הרב יוסף קאפח, שם, עמ' 80-82. וראה עדות על כך אצל: יצחק בן חיים צובירי, 'מצנעא עד ציון', קרית-אנון, תשנ"ב, עמ' 18.

³¹ ראה על כך בהרחבה: רצהבי, שם.

³² הדבר בולט בכתבי היד התימניים שבהם משולב השיר בתוך קטעי השינון לתינוקות. מעניין שהרב קאפח, שם, בכתבו על סדרי הפתיחה והחתימה של התלמידים בתימן, לא הזכיר כלל שיר זה, ורק הזכירו במקום אחר (ראה הערה 16) בצינון "תפילה ידועה בתימן". וראה: צובירי, שם, המספר מזכורנו כי בסיום הלימוד אצל הרב נהגו התלמידים לומר שיר זה.

³³ Ms. Heb. 24°6239. 'כתר תורה' - תאג'. תימן, המאה ה"ח. צילום הקטע הובא ב'ספר ההפטירות לכל השנה', עם פירוש הר"ה... הרה"ג יחיאל בן סלימאן אלטביב זצ"ל המכונה זכריא הרופא (הר"ה), ועם חלק הדקדוק למהר"ץ, בהוצאת הרב יצחק דמתי והרב יהודה לוי נחום - 'הועד לחשיפת גנזי תימן'. ירושלים תש"י, עמ' רפ"ר-צ.

תעפס"ר

צדקתך צדק לעולם ודור
אמת משה אמת

אין תורת לזה
מציחה דלה

ותורתו אמת חזק למחצה רבינו
ובלתי תורתו תבימה משיבת

לְאַנְכֹס וְאַחֵל
אֲמִינָה וְחִכְמָה
וְלֵאמֹר:

וְיִבְרָא בְּיָמָיו אֶת הַמִּשְׁכָּן וְיִשְׁכְּנוּ בָּהֶם
וְיִבְרָא בְּיָמָיו אֶת הַמִּשְׁכָּן וְיִשְׁכְּנוּ בָּהֶם

מחנה נקיה
מטה נקיה

[illegible]

וְיִשְׁלַח בְּיָדְךָ אֱלֹהֵינוּ אֶת הַמָּלְאָכִים הַלְלוֹתֶיךָ וְיִשְׁלַח בְּיָדְךָ אֶת הַמָּלְאָכִים הַלְלוֹתֶיךָ וְיִשְׁלַח בְּיָדְךָ אֶת הַמָּלְאָכִים הַלְלוֹתֶיךָ

לפניה: צורי וגוא: מלסליה
והרומח: תכסדר: פי תחבטה: ת

הנחמדים
שמות נח
נתן לראשון ליתן עטרת תפלות
תמונה: אור ימים בימינו פשוטה

מֵאֲשֶׁר וּבְכֹד: דְּרֹכֶיהָ דְּרֹכֵי נִעִים וְכָל
נְתִיבוֹתֶיהָ שְׁלוֹם: עֵץ חַיִּים הִיא לְמַחְזֵק:

בְּהָא וְתוֹמַכֶּיהָ מֵאִשְׁרָאֵל בְּתָא אִם פֻּגַע
בָּהּ מִנְּהִל זֶה מִשְׁכֵּנוֹ לְבֵית הַמִּדְרָשׁ
זֶה אֵתָּה הַיָּמָּה וְהַיָּמָּה וְהַיָּמָּה

אם אתה רוצה לראות את המלך
אם אתה רוצה לראות את המלך
אם אתה רוצה לראות את המלך

מִזְמוֹר לְדָוִד הַכֹּהֵן לֵי לֵי בְנֵי אֱלֹהִים

הַבֹּרֵא לֵאמֹר לְכָד וְשִׁמְךָ כְּבוֹד
שִׁמְךָ יִשְׁתַּחֲוֶה לֵאמֹר כְּבוֹד רַת קִדְשׁ

בְּחַלְיָה עַל הַיָּם אֶל הַמִּבְרֹר הָרָעִים
עַל מֵיִם רָבִים: קוֹל: בְּכַח קוֹלִי:

המלך חן
מבנינו
בבית קולנו שומר ארצנו וישראל
וְאֵת צִדְיָהּ הַלְבֵּנוּ וְיִרְמְיָהּ כִּבְּנוּ
וְיִשְׁכָּרְיָהּ וְיִשְׁכָּרְיָהּ וְיִשְׁכָּרְיָהּ

קול: וְתִצֵּב לְדָבוֹת אֱשֶׁשׁ קוֹלֵי יִמִּי
חֲדָשָׁה וְחֲדָשָׁה יִמִּי לְחֲדָשָׁה חֲדָשָׁה קוֹל יִמִּי

יְחִי לְאֵלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יְעֻז וְיִשְׁכֵּן בְּבֵיתוֹ
יְעֻז לְעַמּוֹ יִשְׂרָאֵל יִבְרַח אֶת כָּל בָּשָׂר

הַרְאֵנוּ הַנֶּחֱסֵה לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ

וְקָרָא מִן הַיּוֹם לַדָּע אֲזַרְתִּיהָ אֲחֵרָהּ י"א
בְּתַנְנִי י"א

כת"י ירושלים
רמחמים בעמוד ג' ויחז' ג'

במסגרת פרויקט זה

שיר סימנים לפרשיות התורה, ספרי הנ"ך וספר "משנה תורה" להרמב"ם

בסדרי השינון של התלמידים בתימן נמצאים שירי-סימנים נוספים שאותם נביא להלן.

אחרי סימני הפרשיות בארמית, מופיעים בכתבי-היד הנ"ל סימנים לכל הפטרות השנה בארמית, ואחריהם מופיע השיר הבא, שבו נרמזו שמות הפרשיות, ספרי הנ"ך, וי"ד חלקי ספר "משנה תורה" להרמב"ם:

- בְּרֵאשִׁית שְׁמוֹת קְרָא סִינִי דְּבָרִים
יְהוֹשֻׁעַ שׁוֹפְטִים שְׁמוּאֵל מְלָכִים
יְשַׁעְיָה יְרֵמְיָה יְחִזְקִיאֵל, תָּרִי עֶשֶׂר נְבִיאִים
וְאַלֶּה שְׁמוֹתָם: הוֹשֵׁעַ וְיֹאֵל עֲמוּסַיִךְ
5 עֶבֶד לְיוֹנָה וְגַם מִיכָה, נַחֵם וְחִבְקֵי צְפוֹנִיךְ
חֲגִי זִכְרִיָּה מְלֹאכֶיךָ
רוֹת תְּלִים מְשָׁלִי קִהְלֵת שִׁיר הַשִּׁירִים
אִיּוֹב [קִינוֹת] דְּנִיָּאל וְעֶזְרָא [וְנַחֲמִיָּה] וְדַבְּרֵי הַיָּמִים
אֵלֶּה הֵם אֲרֻבָּעָה וְעֶשְׂרִים סְפָרִים
10 תוֹרָה שֶׁבְּכָתֵב שְׁנַתְנָה עַל יַד אֲדוֹן כָּל הַנְּבִיאִים
מִדֶּעַ אֶהְבֶּה זְמָנִים
נָשִׁים קְדוּשָׁה הַפְּלָאָה
זֶרַע טְהוֹרוֹת עֲבוֹדַת קֶרֶבָן
נֶזֶק מְשֻׁפָּטִים וְשׁוֹפְטִים
15 שְׂרִיָּה [שְׁשִׁים] וְאַלְף מְשֻׁרְתִּים
וְכוֹלֵם בְּרוּחַ הַקּוֹדֶשׁ חֲצוּבִים
וְסִימָנָם [אָדָם] בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹקִים
זֶה סִימָן הַכֹּל כָּלוּל בְּכָל
כִּי בְּמַצִּיאוֹת הָעוֹלָם אֲשֶׁר נִקְרָא כָּל
יִתְעַלָּה [שְׁבַח] וְיִתְרוֹמֵם [זְכָרוֹ] עַל הַכֹּל

1. קרא: 'ויקרא'. סיני: 'במדבר' (במדבר סיני). 4. עמוסיך: 'עמוס'. 5. עבד: 'עובדיה'. ליונה: 'יונה'. נחם: 'נחום'. וחבק: 'חבקוק'. צפוניך: 'צפניה'. 6. מלאכיך: 'מלאכי'. זרע: ספר זרעים. 11. עבודת: ספר עבודה. קרבן: ספר קרבנות. 15. שריה ששים: הכוונה לששים מסכתות המשנה³⁴, ואלף משרתים: כפי הנראה הכוונה לאלף הפרקים שיש בספר "משנה תורה" להרמב"ם, שזה עתה מנה המשורר את שמות חלקיו³⁵.

³⁴ ע"פ מדרש שיר השירים רבה (ו, יד): ששים המה מלכות - 'אלו ששים מסכתות של הלכות'. על אופני חלוקת המסכתות לשישים כתבו רבים, ראה סקירה ממצה אצל: הרב יעקב ישראל סטל (מהדיר), 'ספר גימטריאות' לרבי יהודה החסיד, ירושלים תשס"ה, במילואים שבסוף הספר, מאמר ב', עמ' תשכד ואילך.

³⁵ תודתי להרב חיים סגל שהעירני על כך. כפי הנראה, הכוונה שהתורה שבעל פה כולה שנמצאת בשישים מסכתות המשנה מרוכזת באלף פרקי ספרו של הרמב"ם. המעבר מהתורה שבכתב ישירות אל ספרו של הרמב"ם אופיינית ליהדות תימן שהעריצה את הרמב"ם, וגם מזכירה את דברי הרמב"ם בהקדמתו על ייעוד חיבורו: "שיהיה אדם קורא

בראשית המנוחה לך וירא - שיר סימנים נוסף לחכם תימני

שיר סימנים דומה על הפרשיות וספרי התנ"ך, אשר נכתב ע"י חכם תימני בשם רבי ישראל ב"ר יוסף³⁶, מופיע בכת"י ירושלים - הספרייה הלאומית³⁷.

סימ'ן] עלי אלפרשיות וספרי המקרא

לישראל נ"ע³⁸ בירב יוסף רי"ת³⁹

- בראשית המנוחה לך וירא והחיים בתולדת יציאות
תשלח שב למקץ בנגישה תחיה שם וארא בכבדות
שלח יתרו למשפטים תרומה וצוהו לך תשא קהלות 5
פקודי הקריאה צו שמיני והזרע בזאת אחר קדושות
אמור בהר וחוקותי במדבר והנשא בהעלותך שליחות
וקח קרח בחוקתו ובלק ופינחס ראש במטהו נסיעות
ובדבר⁴⁰ תחנתו בעקב ראה שופט וצא תבוא נציבות
והאזינה ברכה ממברך אשר נקרא מחוקק האמונות 10
והשירים ברות איכה תרחם קהל אסתור והם חמש מגלות
הושע וגם שופט שמואל ולמלכים ירוממו ישועות
יחזקאל עם תרי עשר מנויים להושע ויאל הם עמוסות
ועובדיה וגם יונה ומיכה וגם נחום חבקוק לצפונות
והחגים⁴¹ זכריהו במלאך ולתהלים ומשלי המשלות 15
ואיוב הוא ורעיו השלשה ודניאל אשר פתר חלומות
ועזרא עם דבר ימים מנויים לכל מלך אשר עשו פעולות
סכום הכל והם ארבעה ועשרים ספרים הם אשר ענו נבואות
דבר האל אשר שלח עבדיו בחזיונות וכל דברי פלאות
הגה בהם בכל יום⁴² וליל ושים אותם על⁴³ לבך כתובות 20

בתורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה [=ספר משנה תורה] וידע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

³⁶ טרם הספקתי לנסות ולברר במי המדובר, והאם הוא "ישראל ספרא בירב יוסף משתא", שרבי שלום שבזי מוסר שמועות מפיו בספרו "חמדת ימים", או אחד מבני משפחתו (ראה: יהודה רצהבי, 'רבי שלם שבזי ושירתו', ספונות ט, עמ' קלו-קלז).

³⁷ מספרו: Ms. Heb. 28°3201/2; סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: (3201=8) B. 129. כת"י מכיל פיוטים ופזמונים בעברית ובערבית. ונכתב בתימן במאה ה"ח. השיר נמצא בדף 32א. תודתי להנהלת הספרייה הלאומית ולצוות המכון לתצלומי כת"י עבריים. השיר מנוקד בכתב-היד ב"ניקוד עליון" כמסורת בני תימן. שיר זה מצוי בכת"י נוסף, ירושלים - מכון בן צבי 1151 (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: F26959; להלן: כת"י מב"צ), בשינויים קלים. נעזרתי בו לצורך תיקון הנוסח, במקומות שבהם כת"י הספרייה הלאומית לא ברור דיו, וכפי שאציין.

³⁸ = נוחו עדן.

³⁹ = רוח יי' תניחנו.

⁴⁰ מילה זו אינה ברורה דיה בכת"י הספרייה הלאומית ותיקנתי לפי כת"י מב"צ.

⁴¹ לא ברור מספיק בכת"י הספרייה הלאומית. תיקנתי ע"פ כת"י מב"צ.

יְלֹד יוֹסֵף אֲשֶׁר חִיבֵר לְשִׁיר זֶה וַיִּשְׂרָאֵל אֲשֶׁר נִקְרָא בְּשֵׁמוֹת⁴⁴

אֲדוֹן עוֹלָם יִקְבֹּץ הַפְּזוּרִים לְעִיר שָׁלֹם צְבִי הִיא לְאַרְצוֹת

אֲנָא אֲנָא

יִי הוֹשִׁיעָה נָא

3. המנוחה: 'נח'. לך: 'לך'. והחיים: 'חיי שרה'. בתולדות: 'תולדות'. יציאות: 'ויצא'. 4. תשלח: 'וישלח'. שב: 'וישב'. למקץ: 'מקץ'. בנגישה: 'ויגש'. תחייה: 'ויחי'. שם: 'שמות'. בכבדות: 'בא' ('בא אל פרעה כי אני הכבדתי את לבו'). 5. שלח: 'בשלח'. למשפטים: 'משפטים'. וצוהו: 'תצוה'. לכי תשא: 'כי תשא'. קהלות: 'ויקהל'. 6. הקריאה: 'ויקרא'. והזרע: 'תזריע'. בזאת: 'מצורע' ('זאת תהיה תורת המצורע'). אחר: 'אחרי מות'. קדושות: 'קדושים'. 7. וחוקותי: 'בחוקותי'. והנשא: 'נשא'. שליחות: 'שלח'. 8. וקח קרח: 'קרח' ('ויקח קרח'). בחוקתו: 'בחוקותי'. ובלק: 'בלק'. ופינחס: 'פנחס'. ראש במטהו: 'מטות' ('וידבר משה אל ראשי המטות'). נסיעות: 'מסעי'. 9. ובדבר: 'דברים'. תחנתו: 'ואתחנן'. בעקב: 'עקב'. שופט: 'שופטים'. וצא: 'כי תצא'. תבוא: 'כי תבוא'. נציבות: 'נציבים'. 10. והאזינה: 'האזינו'. ברכה: 'וזאת הברכה'. ממברך: 'אשר נקרא מחוקק האמונות: הכוונה למשה רבינו ('וזאת הברכה אשר ברך משה'). 11. והשירים: 'שיר השירים'. ברות: 'רות'. קהל: 'קהלת'. 12. שופט: 'שופטים'. ולמלכים: 'מלכים'. ירוממו: 'ירמיהו'. ישועות: 'ישעיהו'. 13. להושע: 'הושע'. ויואל: 'ויאל'. עמוסות: 'עמוס'. 14. ועובדיה: 'עובדיה'. ומיכה: 'מיכה'. לצפונות: 'צפניה'. 15. והחגים: 'חגי'. זכריה: 'זכריה'. במלאך: 'מלאכי'. ולתהלים: 'תהלים'. ומשלי המשלות: 'משלי'. 16. ואיוב הוא ורעיו השלשה: 'איוב'. ודניאל אשר פתר חלומות: 'דניאל'. 17. ועזרא: 'עזרא'. עם דבר ימים: 'דברי הימים'.

בראשית שמותיו קרא במדבר - רבי שלמה בדיחי

חכם תימני אחר, רבי שלמה בדיחי, מחכמי צנעא בשנות הת"ר⁴⁵. חיבר אף הוא שיר דידקטי על כל ספרי התנ"ך, והוא מובא בספרו 'עולת שלמה'⁴⁶.

בְּרֵאשִׁית שְׁמוֹתָיו קָרָא בְּמִדְבָּר דְּבָרִים לִיהוֹשֻׁעַ שִׁישְׁפֹּט שְׁמוּאֵל לְמַלְכִּים
וְיִשְׁעִיָּה וְיִרְמְיָה חֲזָקוּ לְהוֹשֻׁעַ וַיּוֹאֲלוּ עָמוֹס עֲבָדֵי יוֹנָה לְמִיכָה וְנִיחָמוּ חִבְק
צְפוּנִי חָגִם בְּזִכְרוֹן מְלָאכִי תְהִלָּה וּמִשְׁלֵי אִיּוֹב וְשִׁירֵי רוּת אִיכָה נִקְהָלוּ בְּמַגֵּל
דְּנִיָּאל וְעֶזְרָם נְחֻמָּה בְּדַבְּרֵי הַיָּמִים

⁴² בכת"י מב"צ: 'יוםם'.

⁴³ בכת"י מב"צ: 'עלי לב'.

⁴⁴ בכת"י מב"צ: 'וישראל שמו צריך להודות'.

⁴⁵ בנו של רבי יחיא בדיחי ראש הישיבה בצנעא. נפטר בצנעא לאחר שנת תרס"ה (1905), ראה: הרב משה גברא, 'אנציקלופדיה לחכמי תימן', חלק א, בני ברק תשס"א, עמ' 35.

⁴⁶ 'עולת שלמה', ירושלים תשנ"ד [בעריכת הרב איתמר חיים כהן, מכ"י המחבר], עמ' ב. שם מובא גם שיר נוסף שחיבר על פרשיות התורה וההפטרות, ומפאת קוצר הזמן והשעה לא הבאתיו כאן.

‘תיקון ליל שבועות’ כתוב על מגילת נייר - תימן
בסופו נכתב נוסח ‘הדרן עלך’ לסיום התורה
(באדיבות ‘קדם - בית מכירות’)

סימנים לזכירה או לימוד של ממש / תיקון ליל שבועות ועוד

כפי שפתחנו, שירים אלה שייכים לסוגת השירים הדידקטיים, ועיקר תפקידם לסייע בזכירת שמות הפרשיות או שמות ספרי התנ"ך וספרי הרמב"ם, אך היו שראו בשירים מעין אלה חשיבות גדולה יותר של לימוד תורה, וזאת על פי דברי חכמים שעצם הזכרת שמות הפרשיות והספרים עולה לאומרם כלימוד.

ידוע כי ‘תיקון ליל שבועות’ שבו מובאים הקטע הפותח והקטע המסיים מכל פרשה בתורה ומכל ספר מספרי התנ"ך⁴⁷, מבוסס על הרעיון שקריאת קטע מראשו וסופו של הספר נחשבת לקורא כאילו למד את כולו.

כך כתב האדמו"ר רבי צבי אלימלך שפירא מדינוב בעל ‘בני יששכר’, בספרו ‘דרך פקודיך’⁴⁸:

”...מקובל הדבר ביד חכמי ישראל ביש לאדם איזה מניעה בלימוד איזה ספר לגמרי, ע"כ מצד ההכרח הוא רק מתחיל ומסיים ויחשב לפני הבורא כאילו למד הכל, ע"כ המנהג הנהוג בכל תפוצות ישראל בליל מתן תורתנו להתחיל ולסיים מכל ספרי התנ"ך ומשיתא סדרי משנה, בכדי שיחשב לפני הקב"ה כאילו למד כל התורה כולה בכתב ובע"פ”.

בדומה לכך כתב המקובל רבי נפתלי כ"ץ בעל ‘סמיכת חכמים’ בהקדמה לספרו:

”...והנה גם לזאת יחרד לבי ותפעם רוחי תשוב אל האלקים בכל עת ובכל שעתא זמניה הוא, כי לא ידע האדם את עתו וזמן לכל חפץ... כדאמרין שוב יום אחד לפני מיתתך שמה היום או למחר... ועל זה נפלאתי איך אפשר לחזר כל לימודו ביומא חדא, ותמכתי יתדותי על מה דהובא בכתבי האר"י הסדר נכון והתיקון שתיקנו על ליל שבועות, ללמוד שלשה פסוקים מתחלת הפרשה ושלשה פסוקים מסופה מכל הסדרות שבתורה, וכן משנה אחת מתחלת המסכתא ומשנה אחת מסוף המסכתא מכל המסכתות שבתלמוד... ומעלה עליהם כאילו השלימו כל התורה שבכתב וכל התורה שבעל פה בלילא חדא...”.

⁴⁷ על ‘תיקון ליל שבועות’ ראה מה שכתבתי ב‘נוטריקון’ גליון 21.

⁴⁸ הקדמה ג, אות ד.

אך אם עד כה דובר על קריאת ההתחלה והסוף של כל ספר, מתברר שיש האומרים שאפילו הזכרת שם הספר לבדה יש בה תועלת לאדם, ולעתים אף עולה לו כאילו למד את כל הספר.

כך כותב רבי ישעיה הלוי הורוויץ - השל"ה⁴⁹.

"ראיתי וקבלתי, אף מי שהוא עם הארץ גמור ומצטער מאוד על מיעוט הבנתו ואינו מבין שום דבר וקורא בכל לבו שמות של תורה נביאים וכתובים ותורה שבעל פה, כגון המזכיר שמות ה' חומשי תורה, בראשית, שמות, תורת כהנים, חומש הפקודים, חומש משנה תורה. ואחר כך מזכיר שמות של כל פרשה ופרשה מהחומש, בראשית, נח, לך לך וכו'. ואח"כ שמות נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, כגון יהושע, שופטים, שמואל, מלכים... וכן כולם. ואח"כ שמות שית סדרי משנה, זרעים, מועד, נשים, נזיקין, טהרות, קדשים, ושמות כל המסכתות ופרקיהן... ואח"כ שמות מדרשי רז"ל, כגון רבות, תנחומא, ספרא, ספרי, מכילתא, תורת כהנים, מדרש תהלים, מדרש משלי, אבכיר, ילקוט, ועוד הרבה כיוצא בהם, וכן מדרשים המדברים מסודות אלהיות, זוהר ותקוני זוהר, ובהיר, ופרקי המרכבה, ופליאה, וקנה, וכיוצא בהן. והוא קורא אלו השמות ונפשו חשקה בהן ובוכה על שאינו מבינם, אז הוא מרוצה להשם יתברך, ויזכה לזה לעתיד לבוא. ובתנאי שיסייע בכל כחו לעזור לאותן המבינים בהם. על כן יעשה כל אחד לוח שירשום כל השמות ויקרא אותם ויהיו שגורים בפיו, כי אף מי שאינו עם הארץ, מכל מקום ראיתי בני עלייה והנה מועטים הזוכים ללמוד כולם, וקריאת השמות תועיל להיות נחשב כאילו עיין ולמד כולם, ובתנאי כשעושה כל המוטל עליו ובכל יכלתו, וישמע חכם ויוסף לקח".

אם כן, השל"ה ממליץ להכין לוח עם שמות הפרשיות והספרים, ולא רק לעמי ארצות אלא לכל אדם, על מנת ששמות הספרים יהיו שגורים בפיו וע"י כך יעלה לו כאילו למד⁵⁰.

דברי השל"ה האלה עמדו לנגד עיניו של רבי שבתי משורר באס, מחבר 'שפתי חכמים' על פירוש רש"י לתורה, כשכתב את חיבורו הפחות מפורסם 'שפתי ישינים'.

רבי שבתי באס זכה לכינוי "הביבליוגרף העברי הראשון"⁵¹ בזכות ספרו הביבליוגרפי 'שפתי ישינים' שנדפס באמסטרדם ת"מ, ואשר בו אסף את כל שמות הספרים העבריים והמחברים שהיו עד לזמנו. הקורא בהקדמת הספר יגלה כי מטרתו של רבי שבתי באס, לפחות זו המוצהרת, לא הייתה ביבליוגרפית גרידא. לפי דבריו, לספר יש תפקיד ליטורגי, בכך שמאגד את כל שמות הספרים על מנת להזכירם בפה. זאת בעקבות דברי השל"ה הנזכרים, שרבי שבתי מביא בהקדמתו. הוא מאריך לבאר שיטה זו ומוסיף כי הדברים יפים גם על קריאת שמות החכמים⁵². בנוסף, הביא תפילות מיוחדות לאמרם בעת אמירת שמות הספרים והחכמים.

⁴⁹ 'שני לוחות הברית', תולדות אדם, הגהה ל"בית אחרון" (אמסטרדם ת"ט, דף יג).

⁵⁰ "ושמעת ישראל ושמרת לעשות... כאשר דבר לך ארץ זבת חלב ודבש... הנה בכל פרשיות הללו שנה ושילש בתוכחותיו ומזכיר ארץ ישראל בכל פרט ופרט, והוא סגולה נפלאה, כי הזכרת הארץ המקודשת מוליד קדושה בלב השומעים, כמו בטומאה נאמר לא ישמע על פיק, וכמו שאמרו במגילה (דף טז) כל האומר רחב רחב וכו', כך ההיפוך בקדושה בהזכרת ארץ ישראל ואנשי קודש, ועיין בספר שפתי ישינים שחיבר ספרו בשביל שיזכרו על שפתותם הספרים ויהיה סגולה להתקדש, אמר הקב"ה שכמו כן יתקדשו כלל ישראל, שאם ישמע שם ישראל ישמור ויעשה מצוות ה'. וזהו ושמעת ישראל, אם תשמע שם ישראל, ושמעת בקולו ושמרת לעשות - על ידי הזכרת שם ישראל, ומסיים למשל כאשר דבר לך ארץ זבת חלב ודבש, בכל ענין וענין כדי שעל ידי ההזכרה נותן לך קדושה..." (הקדמה לדרשות חתם סופר).

⁵¹ ראה: הרב יצחק ורפל [רפאל], 'ר' שבתי בס - הביבליוגרף העברי הראשון', סיני, שנה רביעית כרך ח', כסליו-אייר תש"א, עמ' רכט ואילך.

⁵² רבי שבתי באס מרחיב את דברי השל"ה כך: ראשית, הוא טוען כי דברי השל"ה מבוססים על מאמר חז"ל: "אמר רב יהודה אמר רב, מאי דכתיב אגורה באהלך עולמים, וכי אפשר לו לאדם לגור בשני עולמים, אלא אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם יהי רצון שיאמרו דבר שמועה מפי בעולם הזה, דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפי בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר..." (יבמות צו-צז). רבי שבתי מבאר באריכות את מאמר חז"ל, ומגיע למסקנה כי לא די להזכיר את שמות הספרים, אלא צריך בנוסף להזכיר את שמות החכמים מחברי הספרים, וטוען כי זו הייתה כוונת השל"ה. אמנם הדברים לא כך נראים בדברי השל"ה. רבי שבתי שם לב לכך, ומקשה על דברי עצמו: "מכל מקום קשיא... הרי אמר (=השל"ה) שיזכיר רק שמות הספרים, ולא שיזכיר השמות האנשיים" ומתיר לאלתר: "לכך מסיים (=השל"ה) 'ובתנאי שעושה כל המוטל עליו ובכל יכולתו וישמע חכם ויוסף לקח', שצריך להוסיף בכל יכלתו להזכיר הספר והמחבר בשמו ושם אביו ושם משפחתו, ובכל אופן שיוכל להכירו ולהזכירו בשמו הנאה לו בעולם הזה ובעולם הבא וזהו 'בכל יכלתו'..." נאמן לחידושו זה, מקדיש רבי שבתי את החלק האחרון בספר, הנקרא "שער בת רבים", לרשימה ארוכה של שמות החכמים - מחברי הספרים המופיעים בחיבורו.

שער הספר 'שפתי ישינים' - אמשטרדם ת"מ

רבי אהרן אליהו פיריה

דברים דומים כותב גם המקובל רבי אהרן אליהו פיריה (מחכמי ישיבת המקובלים 'בית אל' בירושלים, עלה לארץ ישראל בשנת תר"ח), בספרו 'אוהב שלום ורודף שלום' (מכתם שלום ישראל, מכתם שלום ירושלים⁵³):

"מצאתי לאחד מן הראשונים כמלאכים שעשה סימנים לתורה כדי לזכור וללמוד כל התורה בשעה שאדם בטל ולומר אותם בע"פ והוא דבר נכון ללמוד כל כללות התורה בשעה קלה, וכן ראיתי בעיני בן קטן בן ששה שנים מו"מ שלמד בפני כל הש"ס, היינו תיבות ראשונים של כל הפרקים, וכמדומה לי ג"כ של המשניות של כל פרק, היינו מאימתי קורין, היה קורא, מי שמתו, שלשה שאכלו, תפלת השחר, כיצד מברכין וכו'. וכן כל הש"ס והמשניות כולם וששתי ושמחתי עד אין קץ, וע"ז כתבתי לעי' כל העץ החיים חמשים שערים ר"ת של כל שער לידע אותם בעל פה וכן כל הפרשיות של תורה כדרך תפלה ראשי הפרשיות והמשניות כדי שילמוד האדם הישר בשעה קלה כל התורה ובדאי חשוב לפני ה' פטפטי דברי אמת ושלום וכן ראיתי שעשה הרב מנחת שי על התורה

⁵³ ירושלים תר"מ. דף כח, ב.

וסכ"י שלם קטן עם כל ראשי הפרקים והמשניות וזה רמז מ"ש רז"ל לעולם ילמוד האדם לתלמידיו דרך קצרה ונכונה ועי"ז אתיא לידי זכירה דברי אמת ושלום".

לאחר דבריו אלו מביא סימן שחיבר על פרקי ספר 'עץ חיים' להאריז"ל, המתחיל "העיגול וישר ישתלשל סדר אצילות בקיצור" ואחריו מביא את שירו של רבי משה לטיפ, 'הראשון הנח לך שיראו חיי מצחק', ואת שמות סדרי המשנה.

לאחר מכן הביא הרב פירירה תפילה שיש לאומרה בסיום אמירת שיר זה ושמות סדרי המשנה:

"וירמ"י [ויהי רצון מלפני ה'] או"א [אלהינו ואלהי אבותינו] שיתחשב לפניך כאלו אני למדתי אותם עם כל פירושי רז"ל לטובה בטוב כל המשניות וכל התלמוד וד' חלקים של הרמב"ם ור"י בעהט"ו [ורבי יעקב בעל הטורים] ומרן יוסף קארו זלה"ה וזי"ע אכ"ר".

וחתם: "והוא דבר נכון ללמדם בעל פה להיות לבו מלא מן התורה בכל עת ורגע ועל ידי זה ינצל מהרהורים רעים..."

רבי סעדיה אל'דמרמרי

ב'נוטריקון' גליון 21, הבאתי את השיר 'לאל ברוך אני אנעים ברכות' שכתב אחד מחכמי תימן, רבי סעדיה אל'דמרמרי⁵⁴, הרומז לשמות כל מסכתות המשנה.

בכמה מכתבי היד נכתב על סגולת שירו של רבי סעדיה, שהקורא בו כאילו קיים או למד את כל ששים המסכתות:

"בקשה על המשנה למ"ו סעדיה אלדמרמרי זצ"ל וכל האומר אותה כאלו קיים כל הס' מסכתות..."⁵⁵.

בשני מקומות מובאת סגולה זו בשמו של מחבר השיר עצמו:

כך מובא בכתב-יד אחד⁵⁶:

"בקשה למ"ו סעדיה אלדמרמרי, וכתב בספרו⁵⁷ שכל האומרה בשמחה בניגון שיר מובטח לו כאילו עסק בשיתא סדרי משנה וזת"ל [וזכותו תעמוד לנו]..."

וכך היא כותרת השיר בכת"י ירושלים - הספריה הלאומית⁵⁸:

"למ"ו סעדיה דמרמרי יצ"ו סדר אותה על סדר ששים מסכתות המשנה. וז"ל הקדמתו: כל האומרה ורגיל בה כאלו קרא כל המשנה לפי שכשהאדם מת מן העולם הזה ילך והוא שגורה בפיו והיא מגנת עליו מכל דברים [?] רעים ומכל נזק ויסדר אותה בפיו, על [כן] מה טוב ומה נעים כל האומרה בכל יום, לפי שאמרו חכמי האמת כל מסכתא ומסכתא היא נקראת מטרוניתא ומעשה דחגיגה יוכיח⁵⁹: מעשה בא' שהיה עוסק במס' חגיגה תמיד

⁵⁴ לא רבים הפרטים הידועים אודותיו. ראה: הרב יצחק רצאבי, 'שם הגדולים לחכמי תימן, רשימות ופרטים על ששים ספרים חדשים מגדולי תימן שנתגלו לאחרונה בכת"י, בתוך: ספר הזכרון 'נר יאיר', בעריכת הרב שלמה מירני, בני ברק תשנ"ו, עמ' קעח.

⁵⁵ כת"י ירושלים - הספריה הלאומית Ms. Heb. 3763⁸. (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: B 805).

⁵⁶ הרב יצחק רצאבי, שם, מצטט מכת"י שהיה למראה עיניו.

⁵⁷ הרב רצאבי מוסיף שם: "ספרו האמור של הרב הנזכר, אינו ידוע לנו".

⁵⁸ Ms. Heb. 38⁴4551 (סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: B-850).

⁵⁹ בדבר מקורות האגדה על מסכת חגיגה שנתגלתה בדמות אשה, ראה: 'אלפא ביתא קדמיתא דשמואל זעירא', מאת ר' שמואל אשכנזי, בעריכת הרב שמואל אברהם תפילינסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 311-336, שאסף חמשה עשרה מקורות לאגדה זו. וראה מקור נוסף שהביא הרב יעקב ישראל סטל, בכתב העת האלקטרוני 'דאצ'ה', גליון 82 (אב תש"ע). בין המקורות שם מובאים דברי המגיד למרן הבית יוסף (מגיד משרים, סוף פרשת תזריע): "אני אני המשנה המדברת מפ"ך... ופוק חזי, איך אוקרית ומאי עבדית לההוא גברא דאוליף מסכת חגיגה...". מרוב המקורות הנזכרים שם, עולה כי הסיבה שמסכת חגיגה הופיעה בדמות אשה היתה בכדי לדאוג שיספידוהו ויקברוהו כיאות לכבודו. רק במקור אחד מסופר שבאה בכדי להגן עליו על כך שלמד רק מסכת חגיגה ולא אחרת (ספר 'כוונות האגדות', נקרא 'כפתר ופרח', לר' יעקב ב"ר יצחק לוצאטו, באזל שמא, מסכת חגיגה, דף פז, א). לעומת זאת, ר' צבי הירש קיינובר בספרו 'קב הישר' יודע לספר כי החסיד היה "דר בכפר קטן ולא היה לו שום ספר רק גמרא אחת של מסכת חגיגה...",

וכשמת היתה אשה צועקת עליו בלב מר ושאלו אותה מה שמך ואמרה חגיגה וכיון שקברו אותו הלכה עמו לב"ד הצדק ולמדה עליו זכות (שמעתי)...".

בעקבות דברים אלו עולה המחשבה שמא היתה זו גם כוונתו המקורית של רבי משה לטיף בחברו את שירו "הראשון הנוח לך". אולי אין לפנינו רק שיר דידקטי גרידא, אלא שיר תפילה, העולה לקוראו כלימוד תורה של ממש. דברים אלה יפים כמובן גם לשירים הדידקטיים האחרים שהבאנו לעיל, ונמצא כי כל אחד משירים אלו הוא מעין "תיקון ליל שבועות" זוטא, שבו מרוכזים במספר מילים בודדות כל ספרי התנ"ך.

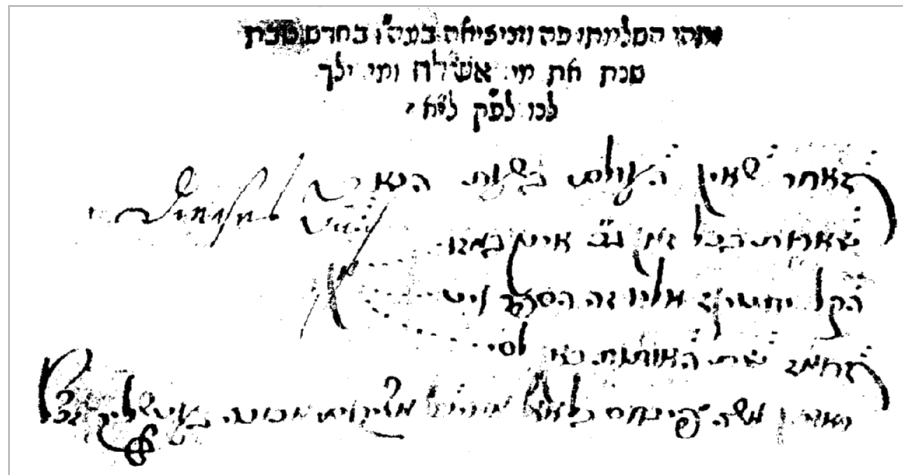
'תיקון ליל שבועות', מגילת נייר - תימן, ראשית המאה ה-20 - יוצג במכירה הקרובה של 'קדם - בית מכירות'

כך שהעיסוק במסכת חגיגה בלבד לא היה באשמתו, אך המסכת הופיעה לפניו בדמות אשה, כדי להוליכו לגן עדן! (המפתיע בדבריו שכותב כי הופיעה כבר **קודם פטירתו**: "נתלבשה... בדמות אשה **קודם מותו**"). מכל מקום, בקטע שהבאתי כאן מקור נוסף לכך שהאשה הלכה לפניו לא רק בעולם הזה, אלא גם בעולם הבא: "וכיון שקברו אותו הלכה עמו לב"ד הצדק ולמדה עליו זכות". יש עוד לדון האם יש ייחודיות בזה דווקא למסכת חגיגה, או ש"כך היה מעשה". ומעניין לציין כאן את דברי ר' יוסף שאול נתנזון בשו"ת 'שואל ומשיב', חלק ב, לבוב תרכ"ה, תשובה קפב: "והנה בשנת תרט"ו למדתי מס' חגיגה על היא"צ [היארצייט] של אמי הצדקת וכתב לי אבי מורי הגאון נ"י שמוזכר בספרים שיש ללמוד מסכת חגיגה על היא"צ...".

רישום בעלות עתיק / טכניקה גרפית לכתיבת שירים

ספר 'אורח חיים בדרכי המוסר' מאת רבי רפאל נורצי, רב במנטובה (איטליה), נדפס יחד עם ספריו 'מרפא לנפש' ו'סאה סולת' בונציה, בשנת של"ט (1579), כשנה לפני פטירת המחבר. בטופס הספר שנשרק ב'אוצר החכמה' מצאתי רישום בעלים מעניין, בעמוד האחרון:

הסריקה אינה ברורה⁶⁰, אבל זה הפענוח שלי:

מאחר שאין העולם בשעת הנאמן

שאריכות בכל זמן ג"כ אינן במזומן

הקל יחטוף אליו זה הספר ויטמן

מחמ"ז [=מחמת זה] שתי האותות כאן לסימן

[נאם הק'?] משה פינחס בלא"א מוהר"ר אליקום מכונה געטשליק זצ"ל

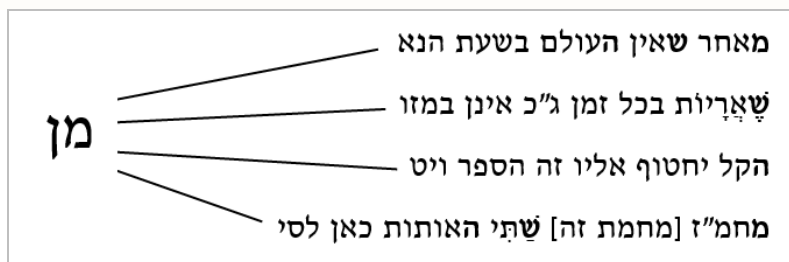
שימו לב שהחותם רמז את שמו הראשון (משה) שלוש פעמים בראשי-תיבות: בשורה הראשונה, באותיות הראשונות של שורות 1-3, ובשורה הרביעית.

'אריה' היה שם של מטבע בזמנים עברו. כוונת החותם היא שמאחר ו'אריות' אינן מצויות ומזומנות כל כך (בשביל לקנות ספר חדש), ומאחר ו'הקל' [אנשים קלים, לא הגונים] יכול לחטוף את הספר ולהטמינו, לכן "שתי (=שמת) האותות כאן לסימן" (ע"פ הפסוק בשמות י, א: למען שתי אתתי אלה בקרב).

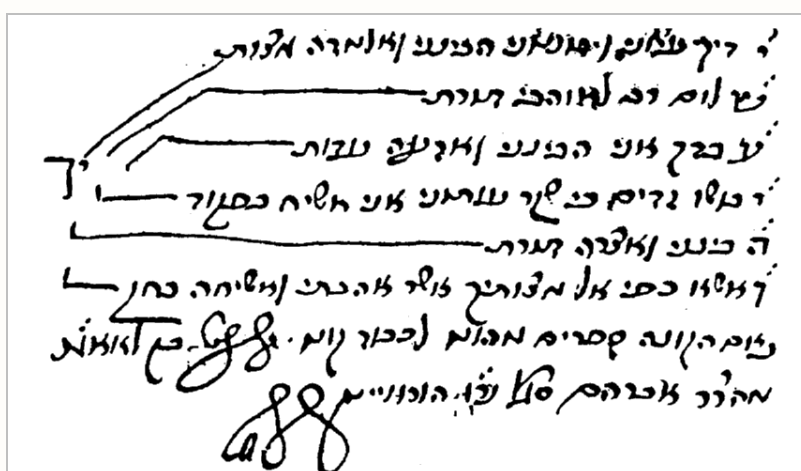
הצורה שבה כתב החותם את שירו היתה בטכניקה גרפית פשוטה, שהיתה נפוצה פעם מאד: כאשר כל השורות מסתיימות בחרוז זהה, כותבים את אותיות החרוז רק פעם אחת בסוף השורות,

⁶⁰ בנוסף, על צדו השמאלי של הרישום נוספה חתימה בלועזית.

ומושכים קוים מכל שורה אל אותיות אלו. לעתים הדבר נעשה גם בראשי השורות. כך זה נעשה במקרה הזה:

אישיות מפורסמת מאד שחתמה פעם בצורה כזו היה השל"ה הקדוש, רבי ישעיה הלוי הורוויץ:

מתוך: שני לוחות הברית השלם, הוצאת מכון יד רמ"ה, חיפה תשנ"ז, חלק ראשון עמ' יח

חתימה זו עשויה מפסוקים בספר תהלים, המרכיבים בראשי-תיבות את השם: 'ישעיהו'.

כאמור, טכניקה זו היתה נפוצה מאד ומופיעה פעמים רבות בדפוס ובכתבי-יד. להלן מספר דוגמאות.

[illegible]

<p>קטני כהניו קמה נ ובכל מום יאנו משר רביו על פי מדת המורים בחיים וקלעים קל לכאר מהמשניות כל חסמו חשימו לשמו כשרה ה מבוטחה חוכשו ובשמן רכ ולא תדור השרה בקצורת אומר המוכח לח ולא כסו חרו ה נע ידענו לק לדורות מים סבאות ויק</p>	<p>נח פי תהלה לא ומלא: פירשוו זר קירן מלא: תת תדורו שפתי לא אכלא: לא ותערב בשמחתי אלה: רתו ארזי תארת נפש למלא: הקרב יסא וינאל כאלה: כות פירשתי המסכתא פירוש מלא: תהלה חורעים שורה מלא: נח זרעו זרעים סדר מלא: האור לישורים נאור תהלה: דא דארויתא אם קצת אנלה: קחשורא לאוירא לעקרא מתנלה:</p>
--	---

רבי אבי המחר : לכבוד בנו מרבר : ואביו שמר את הרבר :

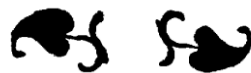
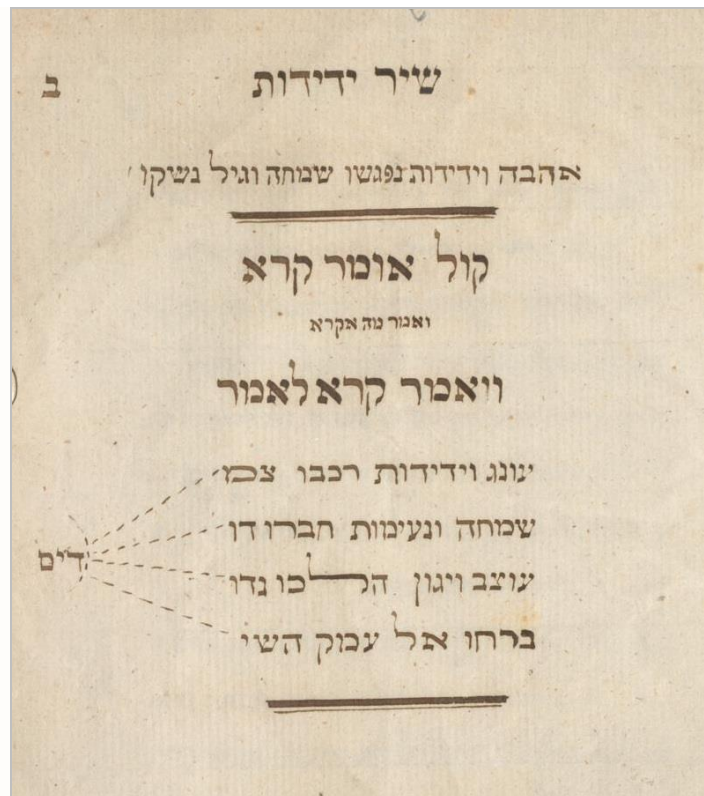
מאיר עני
צבי חסיד
כרדני עי
פסח וגנן

מעשי ירך | עץ יוסף

ח' וגמר בערך ר' חסיד לעולם

מגלוגת רבתי : אם חכם בני : ישמח לבי גם אני : לזה קוויית : ❁ ❁

ובפתיחת הספר 'נחלת שמעוני', ונדסבק תפ"ח (1728), מאת רבי שמעון פייזר מליסא (לא נמצא בכל הטפסים, הצילום מטופס 'אוצר החכמה'):

חידה בחתימה

בעלי ספרים נהגו לעתים לחתום את שמם בחידות ובראשי תיבות. דוגמאות אחדות הבאתי כבר בעבר ב'נוטריקון'. לפנינו הפעם חידת-בעלים נוספת, בכתיבה מזרחית-בינונית, שמצאתי בספר 'דברי נחמיה', מאת השבתאי נחמיה חייא חיון, שנדפס בברלין תע"ג, בעותק שנסרק באתר HebrewBooks⁶¹:

⁶¹ אגב, העותק שם מוצג בצורה משובשת, למשל השער מופיע רק בעמוד 94 [בדפי ה-PDF] ודפים רבים מופיעים פעמיים.

עוקל

למה זה תשאל לשמי?
כי אחרון הוא ראשון וראשון הוא אחרון
ואם שלישי בראשון הוא שני
ראשון בראשון הוא שלישי
ואף כי שני בראשון הוא פסול מן התורה
עוטר ישראל בתפארה

וקל

למה זה תשאל לשמי?
כי אחרון הוא ראשון וראשון הוא אחרון
ואם שלישי בראשון הוא שני
ראשון בראשון הוא שלישי
ואף כי שני בראשון הוא פסול מן התורה
עוטר ישראל בתפארה
וקל [=וקל להבין]

פתרון החידה - שמו הפרטי של החותם: ישראל.

אופן הפתרון הוא כך:

למה זה תשאל 'לשמי'?
כי אחרון = האות האחרונה במילה 'לשמי' - דהיינו האות י'
הוא ראשון = היא האות הראשונה בשמי (י---)
וראשון = האות הראשונה במילה 'לשמי' - דהיינו האות ל'
הוא אחרון = היא האות האחרונה בשמי (י---ל)
ואם שלישי ב'ראשון' = האות השלישית במילה 'ראשון' - דהיינו האות ש'
הוא שני = היא האות השנייה בשמי (יש--ל)
ראשון ב'ראשון' = האות הראשונה במילה 'ראשון' = דהיינו האות ר'
הוא שלישי = היא האות השלישית בשמי (ישר-ל)
ואף כי 'שני בראשון' הוא פסול מן התורה = "שני בראשון - פסול" הוא מושג בדיני עריות, אך כאן
אנו נזקקים ל"שני בראשון" = לאות השנייה במילה 'ראשון' - דהיינו האות א', על מנת שיהיה
"עוטר ישראל בתפארה" על מנת להשלים את השם "ישראל" בתפארה!

מסע ביבליוגרפי - מאת אלי שטרן. חלק מהמידע וההתמונות באדיבות "קדם" - בית מכירות פומביות בע"מ. © כל הזכויות שמורות ואין להעתיק בשום אופן ללא רשות מפורשת. תגובות, רעיונות והערות מתקבלות בשמחה, וכמובן מצטרפים חדשים לרשימת התפוצה. elishteren@gmail.com

נוטריון